

AZ 1596. ÉVI VALLÁSI UNIÓ ÉS HATÁSA AZ 1648–54. ÉVI HMELNYICKIJ-FELKELÉSRE

(Historiográfiai vázlat)

Az 1596. évi breszti vallási unió következménye a lengyelországi unitus egyház kialakulása volt. A lengyel–litván nagybirtokosok meg akarták valósítani a „*cuius regio, eius religio*” elvét, ami a fennhatóságuk alá tartozó ukrán és belorusz területek pravoszláv lakosságát érintette volna érzékenyen. Az 1569. évi lublini unió értelmében ugyanis Lengyelországnak és Litvániának egy állammá kellett egyesülnie, melyet a hit egységének megteremtése nélkül nem tartottak elképzelhetőnek.

A római pápa főségének a lengyel–litván államon belüli pravoszláv egyház fölé kiterjesztésére, először I. Jagelló Ulászló tett – sikertelen – kísérletet 1396-ban. A katolicizmus pozícióinak megerősítésén túl, fontos szerepet játszott a lengyel–litván kormányzat törekvésében annak a lehetőségnek a megelőzése is, hogy a pravoszláv vallás esetleges ideológiai alapot szolgáltasson az orosz, ukrán és belorusz nép egyesüléséhez egy közös államban.¹ A pravoszláv főpapság ellenállása, a parasztság megmozdulásai és Moszkva beavatkozása miatt azonban Ulászló kénytelen volt megelégedni egyes korlátozó jellegű intézkedésekkel: a pravoszláv papságot súlyos adókkal terhelte meg, vezetőik pedig nem vehettek részt a Szenátusban.

A reformáció irányzatainak lengyelországi elterjedése átmenetileg háttérbe szorította a vallási unió megvalósítását: a katolicizmus és pravoszlávia párharca „szünetelt”, helyette a reformáció és ellenreformáció összeütközése került előtérbe.

A lengyel nemesi reformáció legfőbb célkitűzése nem az egyházi birtokok elvételére irányult, – hiszen a Rzecz Pospolitában még viszonylag nagy mennyiségű megműveletlen föld állt rendelkezésükre – hanem az egyházi tized beszüntetésére. Ezen irányzat nem is – vagy csak ritkán – vezetett a nemesek részéről a katolikus egyházzal való szakításhoz, ami azt eredményezte, hogy az ellenreformáció könnyen és gyorsan felülkerekedett. A lengyel protestantizmus legkiemelkedőbb eredménye a Lengyel Testvérek² elnevezésű felekezetnek a kialakulása volt.

A katolicizmus helyzetének megszilárdításában Lengyelországban is élen járt az 1540-től működő jezsuita rend: Stanislaw Hosius warmiai püspök kezdeményezésére az 1540-es évek végén már mintegy 450 jezsuita élt a Rzecz Pospolitában, akik egyházi kolégiumokat alapítottak és nagy hatást gyakoroltak az oktatásra. Miután a protestáns „skizmával” leszámoltak, a jezsuiták felléptek a pravoszlávia ellen.

A 15. században az ukránai pravoszláv egyház elszakadt az orosz metropolitától és közvetlenül a kijevi metropolita fennhatósága alá került, elvesztve ezáltal a moszkvai fejedelmek támogatását. Ezt a helyzetet kihasználva a jezsuiták a katolikus egyházzal való unió aktualitását és szükségességét hirdették, propagandájuk azonban nem talált kedvező visszhangra az ukrán lakosság körében.

A pravoszlávia legkorábbi védelmezőiként az ukrán nagybirtokosok léptek fel az Osztrozsszkij család – Konsztantin Ivanovics (1460–1530) és fia, Konsztantin Konsztan-

tinovics (1526–1608) – vezetésével. A pánok patronátusi joggal rendelkeztek egyházuk és monostoraik felett: beleszólhattak a papok választásába, egyházi ügyekben felléphetek az egyházi méltóságok visszaélései ellen.

A nagyobb városok – Osztrog, Kijev, Luck – polgári lakossága pravoszláv hitet védő társulatokat, ún. „egyházi testvériségeket” hozott létre, melyek feladata az istentiszteletek zavartalan biztosítása és a katolikus egyház részéről jelentkező uniós törekvések visszaszorítása volt. Az ukrán nép kulturális hagyományait folytatandó, a „testvériségek” szláv nyelvű iskolákat, egyházi kollégiumokat, nyomdákat és Osztrogban pravoszláv akadémiát is alapítottak a 16. sz. második felében.

A világiak beavatkozása az egyház hatáskörébe tartozó ügyekbe egyre jobban nyugtalanította a pravoszláv érsekek azon csoportját, akiket a lengyel kormányzat segített pozícióikba és akik nem is törődtek egyházuk helyzetével, hanem „világi” életet éltek. Ez a „demoralizált egyházi hierarchia”³ a 16. század végére arra a megállapításra jutott, hogy a vallási uniót elfogadva, magukat a Vatikánnak alárendelve, elnyerik a pápa és a lengyel uralkodó támogatását illetve függetlenednek saját híveiktől. 1591-ben küldöttséget indítottak III. Zsigmond királyhoz azzal a nyilatkozattal, melyben elfogadták a katolikus és pravoszláv egyház egyesítését. Két követük – a lucki és volhíniai püspök – VIII. Kelemen pápa elé járult azzal a kéréssel, hogy az egyházfő a nyugati orosz egyházat⁴ fogadja fennhatósága alá.

1595-ben a kijevi metropolita – Mihail Rogoza, az unió híve – Breszt városába hívta össze a pravoszláv főpapságot, ahol a pápai nuncius a római katolikus egyházzal való egyesülésre szólította fel a jelenlévőket. Kihangsúlyozva az ortodox egyház nehéz helyzetét, – utalva Bizánc 1453-as elestére és annak következményeire⁵ illetve a moszkvai pravoszláv egyházon belül jelentkező eretnek áramlatokra⁶ – a kijevi érsek a következő szavakkal fordult a zsinathoz: „... egyesüljünk a római katolikus egyházzal, mellyel vallásunk hosszú évszázadokon keresztül teljes egységben és egyetértésben volt, de amellyel minden ok nélkül mégis elszakadtunk...”⁷

Mivel azonban az érsekek és püspökök kisebb csoportja és az alsópapság ellenezték az uniót, megtörtént a szakadás a pravoszláv egyházon belül, melyből kiváltak az unitusok. Kölcsönösen megátkozták egymást, miközben a király törvényesnek ismerte el az 1596. évi unitus zsinat határozatát, és megszűntnek nyilvánította a pravoszláviát. Az unitus (=görögkatolikus) egyház megtarthatta ugyan a szláv istentiszteleti nyelvet, de el kellett fogadnia a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét, ami a római egyháztól való függést jelentette.

A történeti irodalomban főképp az 1940-es évektől kezdve fordítottak a szerzők figyelmet arra, hogy a lengyel kormányzatot milyen célkitűzések vezérelték az unió megvalósításában. A korszakot képviselő szinte valamennyi ukrán témájú műben előtérbe kerül az a megállapítás, hogy az unió „az ukrán nép rabságba döntésének eszköze lett a lengyel feudális urak kezében”.⁸ E gondolatot kitágítva, kiemelik a történetírók, hogy

1. az unió fegyverként szolgált az ukrán parasztság és városlakók asszimilálásához (=lengyelesítéséhez), az ukrán nép elszakadási törekvéseinek megfékezéséhez és az orosz néptől való elszigetelésükhöz,

2. az uniónak elő kellett segítenie az ukrán nemességnek a lengyel uralkodó osztályba való szerves betagozódását,

3. fontos szerepet szántak az uniónak abban is, hogy a Vatikán fokozatosan kiterjessze hatalmát az orosz állam területére is.

N. I. Kosztomarov találón jegyezte meg egyik művében,⁹ hogy a lengyel kormányzat a pravoszláv egyház háttérbe szorításával a „kegyelemdőfést” adta meg az ukrán népnek, amelynek alávetett helyzete teljessé vált, és – eltérő vallásukból következő – részlegesen különállásuk a Rzecz Pospolitában megszűnt. A történetíró másik fontos megállapítása ebben a kérdésben az, hogy az uniót az „egyszerű nép számára találták ki”,¹⁰ míg az ukrán nemességnek közvetlenül kellett áttérni a katolikus hitre.

Mivel a pravoszláviát hivatalosan megszüntnek nyilvánították, védelmezőit üldözni kezdték. A pravoszláv templomok többségét bezárták, – ezáltal akadályozva az ukrán lakosságot vallási szertartásaik gyakorlásában – újak építését pedig megtiltották. Az is gyakran előfordult, hogy a városi templomokat bérbe adták a zsidóknak, akik azokat pénzért adták ki istentiszteletek tartására. A pravoszlávokat megfosztották politikai joguktól – ez főképp a nemességet és a városi polgárságot érintette: egyházi tizedet kellett fizetniük, hitüket „chlopszkanak”,¹¹ a csőcselék hitének kezdték nevezni. Sz. M. Szoljov egy Athosz-hegyi szerzetes – Joann Viszenszkij – szavaival jellemzi az 1596 után kialakult ukrainai helyzetet: „A hit, remény és szeretet helyett most hitetlenség, kiábrándultság, gyűlölet és pusztulás uralkodik.”¹²

Az 1596. évi breszti egyházszakadás után harminc évvel egyre nagyobb számban kezdtek „megtérni” az uniót addig ellenző és a pravoszlávia mellett kitartó ukrán földbirtokosok. Minthogy a legjövendelmzőbb hivatalokat csak katolikus vallásúak kaphatták meg, a királyi udvarban érvényesülni vágyó ukrán pánok sorra adták fel a pravoszláviát. Egyre gyakoribbá vált az a gyakorlat, hogy az ukrán nemesek „beházasodtak” a lengyel előkelő családokba, majd átvették feleségük vallását és nyelvét. Fontos szerepet játszott az ukrán előkelők „ellengyelesedésének” folyamatában a jezsuiták által irányított oktatás: a nemes ifjakat a pravoszláv hit elleni gyűlöletre és a katolikus egyház egyedüli kultúrahordozó szerepének elismerésére nevelték.

N. I. Kosztomarov fentebb jelzett művében az ukrán nemesség e magatartását úgy értékeli, hogy őseik hitének feladásával elvesztették „nemzeti létüket”,¹³ és ha a parasztság és kozákság nem lépett volna fel a katolicizmus ellen, akkor az ukrán nemzetiség megszűnt volna létezni. A 17. század elejétől állandósuló közös kozák-parasztfelkelésekben a Lengyelországtól való elszakadási törekvések mellett – illetve azzal párhuzamosan – megjelent a pravoszlávia védelmének jelszava is.

*

Az alábbiakban azt kívánjuk felvázolni orosz, szovjet és ukrán történeti művek alapján, hogy az 1648–54. évi Hmelnyickij-felkelést – melynek eredménye Ukrajna és Oroszország 1654. évi újraegyesülése lett – kirobbantó okok között és a mozgalom ideológiájában milyen szerepet játszott a vallási kérdés.

A 17. század végi – 18. század eleji *ukrán krónikákban*¹⁴ a szerzők első helyen emelik ki a pravoszláv egyházat és híveit ért sérelmeket, melyeket azonosítanak az ukrán nép elnyomásával. Az ukrán „nemzet” – amely alatt a krónikások elsősorban a nemességet és a kozák elitet értették – pravoszláv vallásért folytatott lengyel-ellenes küzdelmét egyben saját fennmaradásáért vívott legális akciónak tekintik.

A 18. század második felének ukrán nemesi historiográfiájában a kozák vezetőknek és az ukrainai nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött reményei és várakozásai jelennek meg a Hmelnickij-mozgalom felelevenítésén keresztül. E korszakot jól szemlélteti *G. Konyisszkij (1717–1795)* műve¹⁵ („Isztorija Ruszov”). Konyisszkij felsőfokú tanulmányait a kijevi Egyházi Akadémián végezte és 1783-tól haláláig mint Belorusszia érseke tevékenykedett. A szerző hangsúlyozottan emeli ki a breszti vallási unió negatív hatását a lengyel fennhatóság alatt élő ukrán nép helyzetére. A történetíró szerint a hetman közös céllal buzdította Ukrajna pravoszláv lakosságát: „Kinek kedves a szent hit... az jöjjön Belaja Cerkov alá ... kiszipolyozói, ellenségei, a lengyelek ellen”,¹⁶ emeli ki a cári kormányzat előtt Konyisszkij a felkelők – főképp azok vezetőinek – érdemeit a pravoszláv vallás védelmében.

Az Oroszország és Ukrajna között a viszony feszültté vált a 18. század végére, mert II. Katalin 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset, majd 1780-ban az ukrán autonómia eltörlésével véget vetett az ukrán területek részleges különállásának az orosz birodalmon belül. A század végén állandósuló orosz parasztmozgalmak miatt azonban a cár kénytelen volt igénybe venni az ukrainai uralkodó osztály fegyveres segítségét, amiért cserébe az orosz nemességgel azonos joggal ruházta fel őket.

Ebben a periódusban újabb történeti munkák születtek ukrán nemesi szerzők tollából, melyekben a cárhű nézetek rajzolódtak ki. *D. N. Bantüs–Kamenszkij (1788–1850)* „Kisoroszország történetében”¹⁷ a Hmelnickij-felkelést kiváltó okok között – a kozák sérelmek és a „nemzeti”¹⁸ elnyomás mögött – az utolsó helyre kerül csak a pravoszlávia védelmének motivációja. A vallási kérdés elhanyagolása azzal magyarázható, hogy az I. Péter cár által elkezdett egyházügyi reformot befejezve II. Katalin 1762-ben teljessé tette az államegyházat: az egyházi vagyont állami ellenőrzés alá vonta, jövedelmeit pedig kisajátította.

N. A. Markevics (1804–1860) „Kisoroszország története”¹⁹ című művében a szerző Hmelnickijt idézve mutatja be az ukrán nép sérelmeit: „... a lengyelek tőlünk mindent elvettek: becsületünket, jogainkat, birtokainkat és hitünket...”²⁰ A fenti felsorolásból azonban kitűnik, hogy csak a pravoszláv vallás üldözése érintette az egész lakosságot. A szerző azonban ezt is az ukrán nemesség „panaszai” között említi, mint ahogy az 1648-ban kirobbant felkelést is a kozákok és nemesek „ügyének” tekinti.

A 19. század második felétől – 1917-ig megalkodott orosz és ukrán nemesi és polgári történeti művekben az ukrán mozgalom okait kutatva szinte mindenkinél megtaláljuk a pravoszláv vallás védelmének motívumát. Az ukrán polgári-nemzeti történetfelfogást megalapozó *N. I. Kosztomarov*²¹ Hmelnickij-monográfiájában a hit kérdése csak mint másodlagos tényező jelenik meg az autonóm ukrán állam kialakításának igényével szemben. (Ennek egyik megalapozása a Kijevi Rusz hozzákapcsolása az ukrán nép történetéhez.) A szerző szerint a pravoszláv vallás összefogta az eltérő társadalmi helyzetük miatt különböző érdekű ukrán nép csoportjait Lengyelország ellen, míg az orosz fennhatóság alatt a két nép összetartozását erősítette, megakadályozva Ukrajna elszakadását.

M. Grusevszkij (1866–1934) ukrán történetíró az „Ukrán kérdés történeti megvilágításban”²² című munkájában a Hmelnickij-mozgalom mint a „nemzeti újjászületésért vívott harc”²³ jelenik meg. A szerző szerint a hetman kezdeti célkitűzései között szerepelt az ortodox államok – Oroszország, Ukrajna, Moldvai Fejedelemség, balkáni államok – szövetségének létrehozása Lengyelország és Törökország ellen, melyhez azonban

nem bizonyultak alkalmasnak a történelmi körülmények. A későbbiekben Grusevszkij nem említi a pravoszláviát, ami az Oroszországhoz közeledést és csatlakozást alámasztotta.

Az ukrán származása ellenére nagyorosz konzervatív-nemesi történetírói felfogást képviselő P. A. Kulis²⁴ (1819–1882) ellenségesen viszonyul az általa „egyszerű kozák lázadásnak” nevezett 1648–54. évi ukrainai eseményekhez, melyek szerinte a gazdasági helyzet romlására vezethetők vissza. „A hitről, amelyet a mi krónikásaink és történetíróink a lázadás első és fő okának tartanak, ... a hetman egyetlen szót sem említ²⁵ ...” – fejt ki véleményét a szerző a vallás szerepéről a mozgalomban. A szent pravoszláv hit védelmének jelszava – írja Kulis – nem vezérelhetett egy olyan „sötét és ösztönös” lázadást, mint a Hmelnjickij-felkelés.

Sz. M. Szolovjov²⁶ (1820–1879) orosz polgári történész szerint az ukrán mozgalomban az 1652. év tekinthető fordulópontnak, mert Hmelnjickij akkor kezdett Oroszország felé közeledni. Ettől kezdve – írja a szerző – a pravoszláv vallásért vívott harc eszméje került előtérbe, és a felkelők az egyhittűek (=pravoszlávok) cári hatalom alatti egyesülését tűzték ki célul.

V. O. Klucsevszkij, az ismert orosz polgári történetíró (1841–1911) az 1870-es évek végéig figyelmét az egyháztörténet tanulmányozásának szentelte – miközben 1871-től a moszkvai Egyházi Akadémián oktatott –, majd ezután kezdte az orosz történelmet kutatni, először a pozitívizmustól ihletve, majd az „állami iskola”²⁷ irányzatát képviselve.

Az 1890-es években kiadott „Előadások az orosz történelemről”²⁸ című tanulmányköteteiben megtaláljuk a „Kisoroszországi kérdést”²⁹ is. A lengyel fennhatóság elleni kozák felkeléseket a szerző két szakaszra osztja: 1) a 16. század végéig tisztán szociális jellegűek voltak szerinte, majd 2) az 1596. évi breszti vallási unió megadta a „vallás-nemzeti” színezetet e megmozdulásoknak, és az eltérő érdekű ukrán társadalmi rétegeket – kozákság, polgárság, parasztság, alsópapság – egymáshoz közelítette, majd 1648-ra „egységfrontba” tömörítette. A nagyorosz nemzet érdekeit képviselve Klucsevszkij elítéli Ukrajna befogadását az orosz kötelékbe, mely sorozatos háborúkat eredményezett. Ezen nézetében közvetve mégis felsejlik egy új pravoszláv állam, az önálló Ukrajna képe.

Az 1917–1954 közötti történetírásban a vallási motiváció már teljesen háttérbe szorult az ukrán lakossággal szemben alkalmazott lengyel „gyarmatpolitikával” és a hetmant ért személyes sérelmekkel szemben. Az „összorosz” érdekeket képviselő művek három kérdésre fordítanak megkülönböztetett figyelmet: az orosz segítség túlhangsúlyozására, az ukrán autonóm törekvések elhallgatására, és az 1939 utáni Ukrajna határainak³⁰ visszavetítésére a 17. századba.

Egyedül az 1954-ben kiadott – szovjet szerzők által összeállított – „Lengyelország története”³¹ foglalkozik behatóbban a vallási kérdéssel. A breszti vallási unió hatásait elemezve a történészek rámutatnak arra, hogy az ukrán lakosság „ellengyelesítése” mellett a lengyel kormányzat az uniótól azt is remélte, hogy „fegyverként szolgáljon az orosz állam alávételéhez a Rzecz Pospolita és Róma fennhatósága alá”³². Ezen körülmények hangsúlyozásával kívánták igazolni a kötet írói Oroszország fellépését az ukránok mellett ill. Lengyelország ellen.

Az Oroszország és Ukrajna újraegyesülésének 300. évfordulójára kiadott művek hasonlóan sematikusak és kevésbé részletes kidolgozásúak, mint az előző korszakban. Az 1940-es évek végéig háttérbe szorított és elhallgatott „ukrán kérdés”³³ kutatásának ekkor szabad teret engedtek, ami az 1954-ben megjelent nagymennyiségű ukrán témájú feldolgozásokban³⁴ is tükröződött. Az 1648–54. évi Hmelnjickij-mozgalom – melyet a

történészek gyakran parasztháborúként interpretáltak – kutatásában továbbra is kevés figyelmet kapott a pravoszláv egyház üldözése.

V. A. Golobuckij ukrán történész két könyvvel és egy tanulmánnyal³⁵ járult hozzá az évforduló megünnepléséhez, melyekben az ukrán nép „sérrelmei” között megemlíti a lengyel kormányzat által támogatott erőszakos katolizálást. A breszti vallási unió mögött Lengyelországnak azt a szándékát látja a szerző, hogy az ukrán népet elszakítsák az orosz államtól és megerősítsék a Vatikán pozícióját Kelet-Európában.

Az 1954 utáni ukrán témájú szovjet történetírásban a Hmelnickij-mozgalmat kiváltó okok között – helyenként – ismét megtaláljuk a pravoszláv vallásúak üldözését.

V. A. Golobuckij 1957-ben kiadott – „A zaporozsjei kozákok”³⁶ című művében még az ukrán nép feudális, földesúri és nemzetiségi elnyomását emeli ki, elhallgatva a vallási megkülönböztetést. Az 1962-es „Az 1648–54. évi felszabadító háború diplomáciatörténete”³⁷ c. munkájában azonban a breszti vallási uniót és következményeit is az ukrán mozgalom motivációi közé sorolja a szerző.

A Moszkvában 1958-ban megjelent 10 kötetes *Világtörténet* 5. kötetében³⁸ J. B. Grekov írta meg a Hmelnickij-mozgalmat tárgyaló fejezetet. A történész a vallási sérelmeket érzékeltetve, kihangsúlyozza: a katolikus papság a Vatikán jóváhagyásával támogatta és ösztönözte az ukrán nép asszimilálását és katolizálását.

A. I. Baranovics³⁹ műve („Ukrajna a 17. század közepén: a felszabadító háború előestéjén”) részletesen foglalkozik a vallási unió után kialakult viszonyokkal. Lengyelország uralma – írja a történész – Ukrajna felett vallási tekintetben a római katolikus és az unitus egyház tekintélyének növekedését és a pravoszláv hit illetve lakosság üldözését jelentette. Az „ősi vallásuk” mellett kiálló ukrán kisnemesség, polgárság, kozákság és parasztság – folytatja Baranovics – a pravoszláv egyház irányításával már a 16. század végétől Oroszország felé kezdett orientálódni, vagyis a közös vallás védelme adta meg a fő alapját az ukrán nép összefogásának.

Az 1983-as kiadású 10 kötetes „Ukrajna történetében”⁴⁰ a szerzők az ukrán nép szociális elnyomását, nemzetiségi és vallási megkülönböztetését a következőképpen jellemzik: „A lengyel pánok a Vatikán segítségével ... az ukránok erőszakos lengyelesítésének politikáját folytatták ... megkísérelték az ukrán népet szellemileg rabságba dönteni és elszakítani őket az orosz néptől ...”⁴¹ Mind a kiváltó tényezőket, mind a lengyel „gyarmatpolitika” előtérbe állítását tekintve, továbbra is az 1950-es évek politikai irányvonalaát látjuk tehát folytatódni az 1980-as években.

Az 1648–54. évi ukrainai mozgalmat feldolgozó orosz, szovjet és ukrán történeti munkákban a pravoszlávia védelmének a motivációja, mint láttuk, eltérő megközelítésben jelenik meg.

1917-ig a történetírók a felkelés okait kutatva, hangsúlyozottan emelik ki az ukrán nép vallási sérelmeit. Az *ukrán krónikákban* a szerzők első helyen említik meg a breszti vallási unió káros következményeit és stimuláló hatását a későbbi kozák-parasztfelkelésekre. Az *ukrán nemesi történetírás* az 1780-as évekig továbbviszi az évkönyvek ezen gondolatmenetét e kérdésben, majd 1783 után, amikor az orosz nemességhez hasonló jogokat kapott az ukrán nemesség, az ő felfogásukat képviselő történétírók a Hmelnickij-mozgalomban a „nemesi nemzet” képét állítják előtérbe. A *19. század második felétől 1917-ig* megjelent nagyorosz illetve ukrán felfogást képviselő művekben a hit szerepe fokozatosan elhalványult. A cári rendszert szolgáló feldolgozásokban kétféle megközelítés rajzolódik ki: a pravoszláviát nem az ukrán felkelés motiváló tényezői között tartják fon-

tosnak, hanem az orosz és „kisorosz” nép összetartozásának hangsúlyozásában. A konzervatív-nemesi irányzathoz tartozó Kulis ennél durvább változatot képviselt: a válás védelmét nem tartja összeegyeztethetőnek az ukrán „csőcselék” lázadásával.

Az ukrán történeti munkákban a pravoszlávia védelmét csak másodlagos elemként kezelik az ukrán autonóm illetve függetlenségi törekvésekkel szemben.

Az 1917 utáni művekben a vallási motiváció már teljesen háttérbe szorul a lengyel „gyarmatpolitika” és az erőszakos „ellengyelesítés” túlhangsúlyozásához viszonyítva. A vallási tényezőnek nem jutott hely a sztálini történelemfelfogásában.

JEGYZETEK

1. *K. Oszipov*: Bogdan Hmelnickij. Moszkva, 1948, 64. – A szerző arra utal, hogy a lengyel kormányzat a pravoszláv vallásban az orosz nemzetiség legfőbb elemét látta.
2. A Lengyel Testvérek néven ismert felekezet tanítása nem ismerte el a Szentháromság dogmáját, erőteljesen hangsúlyozta az ember méltóságát és szabadságát és fellépett a vallási türelem ügyéért.
3. *V. O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztoriji III. Moszkva, 1957, 112.
4. Joan kijevi metropolita után (1448-1461) – aki utolsóként nevezhette magát Kijev és egész Oroszország érsekének – a kijevi és a moszkvai egyházszervezet kettévált. A továbbiakban a lengyel fennhatóság alatt lévő Kijevi Érsekséget nevezték a nyugati orosz (pravoszláv) egyház központjának.
5. Bizánc- és ezáltal a Konstantinápolyi patriarchátus – eleste után felerősödtek a Vatikán egységesítő törekvései.
6. A metropolita valószínűleg a sztrigolnyikokra utal, akik Pskov, Tver és Novgorod városokban a 15. század végén felléptek az apostolok tanítása és kinyilatkoztatásai ellen.
7. In: *G. Konyisszkij*: Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji. Moszkva, 1846, 35.
8. Világtörténet V. kötet. Szerk.: I. I. Zutyisz, O. L. Vajnsztein N. I. Pavlenko, V. F. Szemjonov, Budapest, 1964, 188.
9. *N. I. Kosztomarov*: Isztoricseszakja monografija Bogdana Hmelnickogo I-III. Szpb (Szentpétervár) 1884.
10. Uo. – II. kötet 28.
11. *Sz. F. Platonov*: Oroszország története. Budapest, 1936, 222.
12. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. X. tom. Szpb, 1860, 60.
13. *N. I. Kosztomarov*: Id. m. 34.
14. Létopisz Szamovidca. Kijev, 1878.; Létopisz G. Grabjanki. Kijev, 1854.; Létopisz Sz. Velicsko. Kijev, 1848.
15. *G. Konyisszkij*: Id. m.
16. Uo. 71.
17. *D. N. Bantüs-Kamenszkij*: Isztorija Maloj Rossziji. Szpb, 1903.
18. A szerző „nemesi nemzetben” gondolkodik, ezért a nemesi sérelmeket helyezi előtérbe.
19. *N. A. Markevics*: Isztorija Malorossziji I-V. Moszkva, 1842.
20. Uo. II. kötet 167.
21. *N. I. Kosztomarov*: Id. m.
22. *M. Hruschewskij*: Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915.
23. Uo. 38.
24. *P. A. Kulis*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. I-III. Moszkva, 1887-89.
25. Uo. II. kötet 145.
26. *Szolview, Szergiusz* – Oroszország története. Ungvár, 1895.
27. A konzervatív, hivatalos történetíráshoz legközelebb álló polgári történészek irányzata, akik műveikben az önkényuralmi államot idealizálták, melyben a történelem egyetlen alkotó- és mozgatóerejét látták.
28. *V. O. Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztoriji III. Moszkva, 1957.
29. A történetíró az ukrán területeket Kisoroszországnak nevezi, kihangsúlyozva alvetett helyzetüket az orosz birodalmon belül.
30. Az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet-német meg nem támadási egyezmény titkos záradékában, a szerződő felek Lengyelországot érdekszférákra osztották.

31. Isztorija Polsi v trjoh tomah (2. kiadás) I. kötet Moszkva, 1956.
32. Uo. 245.
33. Az ukrán kérdés az 1920–50-es években mindig kényes és politikai töltetű probléma volt.
34. *I. D. Bojko*: 300 letyije vosszozegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954.
35. *V. A. Golobuckij*: Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo. Moszkva, 1954, Uő: Bogdan Hmelnyickij – velikij szün ukrainszkogo naroda. Kijev, 1954.
36. *V. A. Golobuckij*: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957.
37. *V. A. Golobuckij*: Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648–54 gg. Kijev, 1962.
38. Világtörténet V. kötet. Budapest, 1964.
39. *A. I. Baranovics*: Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojnü szereginyü XVII veka. Moszkva, 1959.
40. Isztorija Ukrainszkaj SZSZR v gyeszjatyi tomah. Szerk.: G. Ja. Szergijenko, V. I. Boriszenko V. V. Panasenko. tom III. Kijev, 1983.
41. Uo. 19.